

دانشگاه لرستان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

عنوان:

**بررسی اوضاع اجتماعی و اقتصادی قلمرو ایلخانی
در عهد حاکمیت غازان (۷۰۳ - ۶۹۴ هـ.ق.)**

نگارش:

وحید فلاحی

استاد راهنما:

دکتر سیدابوالفضل رضوی

استاد مشاور:

دکتر حمید کریمی پور

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی

شهریورماه ۱۳۸۹

چکیده

با روی کار آمدن غازان (۷۰۳-۶۹۴ ه.ق) و پذیرش اسلام از جانب وی، دوره‌ی اعتلایی در حکومت ایلخانان پدیدار گشت. هنگامی که غازان به سلطنت رسید، انجام یک سری اصلاحات پر دامنه برای بهبود و ترقی اوضاع حکومت ضروری بود به همین منظور ایلخان به کمک دبیران و دیوان سالاران ایرانی بر آن شد تا با انجام اصلاحاتی در امور مختلف و به ویژه در زمینه اوضاع اجتماعی و اقتصادی، حکومت را از نابسامانی و آشفتگی برهاند و جامعه را به سوی پیشرفت و ترقی سوق دهد.

رشیدالدین فضل‌الله همدانی که از بزرگان فضل و ادب بود و مقام وزارت غازان را برعهده داشت، در واقع مبتکر و طراح اصلی اصلاحات غازان بود و در انجام این اصلاحات نقشی اساسی داشت.

اساس سیاست و اصلاحات غازان بر مرکزیت حکومت، احیای اقتصاد مالی و کشاورزی و تأمین رفاه اجتماعی مردم استوار بود تا بتواند از این طریق موجبات دوام دولت ایلخانی را فراهم سازد. انجام این اصلاحات و فرامین در امور مختلف باعث شد تا تغییرات عمده‌ای در اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی حکومت ایجاد شود که این اصلاحات و تغییرات در نهایت پیشرفت و بهبود نسبی اوضاع حکومت ایلخانی را در پی داشت. در این میان، سیاست‌های اجتماعی و اقتصادی غازان و فرامین وی در این زمینه توانست نقش اساسی در بهبود اوضاع قلمرو ایلخانی ایفا کند.

پژوهش حاضر اوضاع اجتماعی و اقتصادی عصر سلطنت غازان، اصلاحات ایلخان در این زمینه و تأثیر آنها بر وضعیت اجتماعی و اقتصادی حکومت در این دوره را مورد توجه و بررسی قرار می‌دهد.

کلید واژه‌ها: ایران، ایلخانان، غازان، رشیدالدین، اصلاحات، اجتماعی، اقتصادی.

زندگي دو روز است: آن روز که با توست، مغرور نباش
و آن روز که بر علیه توست، صبور باش؛
چون هر دو پایان پذیرند.

امام علي (ع)

تقدیم به:

پدر فداکار و مادر مهربانم

و

به برادرزاده‌های عزیزم

نوید و آیناز

تقدیر و تشکر:

سپاس فدایی را که توفیق انجام این پژوهش را به این مقیر عطا کرد.

با سپاس و تشکر فراوان از تمامی اساتید فرهیفته گروه تاریخ دانشگاه لرستان به ویژه دکتر سیدابوالفضل رضوی که به عنوان استاد راهنما و دکتر حمید کرمی پور که به عنوان استاد مشاور مرا در انجام این پژوهش یاری و مساعدت نمودند.

از زحمات استاد گرانقدر دکتر مومن رممتی که با دقت نظر و راهنمایی‌های مؤثر خود، به پر بار شدن این پژوهش کمک کردند، تشکر می‌کنم.

همچنین از زحمات خانواده عزیزم به ویژه فواهرم مهری فلامی و همکلاسی‌های فوبم؛ خانم صفورا صادقی و خانم ثریا کرنوکر که در انجام این پژوهش مهرشان را از من دریغ نکردند و یاری‌ام نمودند، کمال تشکر را دارم.

در پایان وظیفه خویش می‌دانم از زحمات کارکنان ممتزم کتابخانه مرکزی به ویژه سرکار خانم مسینی، کارکنان کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی و کتابخانه گروه تاریخ، کارکنان مؤسسه تایپ و تکثیر پاسکال و تمامی اساتید و دوستانی که در تدوین این پژوهش مساعدت و همکاری نموده‌اند، صمیمانه سپاسگزاری کنم.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول - مقدمه و کلیات طرح تحقیق
۲	۱-۱- مقدمه .....
۵	۱-۲- بیان مسأله .....
۶	۱-۳- سؤالات و فرضیات تحقیق .....
۷	۱-۴- پیشینه تحقیق .....
۷	۱-۵- ضرورت و اهداف تحقیق .....
۷	۱-۷- روش تحقیق .....
۸	۱-۸- نقد و بررسی منابع .....
	فصل دوم- ایران در دوره سلطنت غازان
۱۷	۱-۲- چگونگی به حکومت رسیدن غازان .....
۲۲	۲-۲- اسلام‌پذیری غازان .....
۲۶	۲-۳- وقایع سیاسی دوره حکومت غازان .....
۳۱	۲-۴- روابط خارجی عهد حاکمیت غازان .....
۳۱	۲-۴-۱- ارتباط غازان با دربار مرکزی مغول .....
۳۳	۲-۴-۲- ارتباط غازان با سایر اولوس‌های مغولی .....
۳۵	۲-۴-۳- ارتباط غازان با مملوکان .....
۳۹	۲-۴-۴- ارتباط غازان با ممالک اروپایی .....
	فصل سوم: اوضاع اجتماعی قلمرو ایلخانان در عهد حاکمیت غازان
۴۲	۳-۱- علما و روحانیون مذهبی .....
۴۵	۳-۲- مشایخ، اهل تصوف و صوفیه .....
۴۸	۳-۳- دیوان‌سالاران و نظام اداری .....
۵۶	۳-۴- لشکریان و ساختار نظامی .....
۶۴	۳-۵- جایگاه و وضعیت زنان .....

۷۱	..... ۳-۶-اصناف و تشکیلات پیشه‌وری
۷۷	..... ۳-۷-قضات و نظام حقوقی
۸۵	..... ۳-۸-رعایا (مردم عادی)

فصل چهارم: اوضاع اقتصادی قلمرو ایلخانان در عهد حاکمیت غازان

۹۵	..... ۴-۱-وضعیت کشاورزی
۱۰۶	..... ۴-۲-مالکیت ارضی
۱۱۵	..... ۴-۳-نظام پستی و شبکه ارتباطی
۱۲۲	..... ۴-۴-وضعیت تجارت
۱۲۷	..... ۴-۵-نظام پولی
۱۳۲	..... ۴-۶-نظام مالیاتی
۱۴۳	..... ۴-۷-عمارت و بناسازی
۱۵۱	نتیجه‌گیری
۱۵۵	منابع و مأخذ

فصل اول

مقدمه و کلیات تحقیق

با غلبه و حاکمیت مغول، دوران جدیدی در تاریخ ایران آغاز شد که ابعاد مختلف زندگی سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی مردم این سرزمین را تحت تأثیر قرار داد. سلاطین مغول که فاقد تجربه حکومتی بودند، پس از تثبیت حاکمیتشان بر ایران تا مدت‌ها بر شیوه حکومتی خود که بر کوچ‌نشینی و بیابان‌گردی مبتنی بود، پابرجا ماندند اما با گذشت زمان برای ثبات و دوام حکومت و همچنین موفقیت در کنترل امپراتوری وسیع خود به اصول خاص حکومت ایرانیان و تجربه حکومتی آنها روی آوردند و با کمک وزیران، دیوران و دیوانسالاران ایرانی درصدد جبران نابسامانی‌ها و بهبود اوضاع مختلف حکومت و جامعه برآمدند. در میان سلاطین مغول، غازان (۷۰۳-۶۹۴ ه.ق) نقش اساسی در این زمینه ایفا کرد و با کمک وزیر فاضل خویش خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی اصلاحاتی را در امور مختلف و به ویژه در زمینه اجتماعی و اقتصادی انجام داد. این اصلاحات نقش مهم و بسیار اساسی در بهبود اوضاع قلمرو ایلخانی در این دوره ایفا کرد و سرمنشأ بسیاری از تحولات این دوره ایلخانی شد.

بررسی اصلاحات و سیاست‌های اجتماعی و اقتصادی غازان و نقشی که آنها در انسجام حکومت و بهبود وضعیت اجتماعی و اقتصادی قلمرو ایلخانی در این دوره داشتند، موضوعی مهم و قابل توجه است. در این زمینه برخی از منابع و مأخذ مسائلی کلی را در خصوص دوران سلطنت غازان و اوضاع اجتماعی و اقتصادی عصر حاکمیت وی بیان کرده‌اند اما از آنجا که پژوهشی مستقل و جامع که وضعیت اجتماعی و اقتصادی عصر سلطنت غازان را مورد بررسی قرار دهد، صورت نگرفته است، نگارنده بر آن است تا این موضوع را با نگاهی تخصصی و گسترده‌تر مورد مطالعه و بررسی قرار دهد.

علاقه به تاریخ ایران در دوره‌ی ایلخانی و به ویژه عصر سلطنت غازان، پیامدهای تحولات اجتماعی و اقتصادی تأثیر آن‌ها بر اوضاع مختلف حکومت و همچنین تلاش در جهت مشخص شدن گوشه‌هایی از تاریخ

ایران از جمله علت‌های اساسی در انتخاب موضوع بوده است. از آنجا که مهم‌ترین مسأله در پژوهش‌های تاریخی، چگونگی استفاده از منابع تاریخی است و شناخت انتقادی منابع به تحلیل بهتر موضوع کمک می‌کند، در این پژوهش نقد و بررسی منابع نیز مورد توجه و بررسی قرار گرفته است.

جمع‌آوری اطلاعات در پژوهش موردنظر به شیوه‌ی کتابخانه‌ای بوده و ضمن استفاده از منابع دست اول، به منابع دست دوم نیز مراجعه شده و در جهت تکمیل مدارک و نقد و بررسی آنها، منابع تحقیقی نیز مدنظر قرار گرفته است.

پژوهش حاضر در چهار فصل انجام شده است. فصل اول به مقدمه و کلیات طرح تحقیق اختصاص دارد. در فصل دوم به چگونگی به حکومت رسیدن غازان، اسلام‌پذیری غازان و همچنین وقایع سیاسی مربوط به دوره سلطنت غازان پرداخته شده است. به علاوه در این فصل، روابط خارجی عصر حاکمیت غازان و ارتباط این ایلخان با دربار مرکزی مغول و سایر اولوس‌های مغولی و همچنین رابطه وی با مملوکان و کشورهای مسیحی اروپا مورد بررسی قرار گرفته است. فصل سوم به اوضاع اجتماعی عصر سلطنت غازان و وضعیت طبقات اجتماعی مختلف جامعه از قبیل وضعیت علما و روحانیون، مشایخ و صوفیه، دیوانسالاران، لشکریان، زنان، اصناف، قُضات و رعایا پرداخته شده است. در فصل چهارم و پایانی نیز به اوضاع اقتصادی عصر حاکمیت غازان و مسائل اقتصادی مهم این دوره از جمله وضعیت کشاورزی، مالکیت ارضی، شبکه ارتباطی، وضعیت تجارت، نظام پولی، نظام مالیاتی و عمارت و بناسازی در این دوره پرداخته شده است. ضمن اینکه در این پژوهش، هر یک از اصلاحات اجتماعی و اقتصادی غازان در فصل‌های مربوطه و به تناسب موضوع، مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است.

پژوهش حاضر حاصل یک سال و نیم تلاش مؤلف در جهت شناخت و احاطه بر جوانب مختلف موضوع مورد پژوهش بوده است و نگارنده از جهت دسترسی به منابع و گردآوری اطلاعات با مشکلات فراوانی روبه‌رو

بوده است. همان‌گونه که بر اهل تحقیق پوشیده نیست، مطالعه چنین پژوهش‌هایی که مربوط به قرون میانه تاریخ ایران اختصاص دارد، با دشواری‌هایی مواجه است چون گزارش‌های منابع این دوره بیشتر جنبه سیاسی دارند و کمتر به اوضاع اجتماعی و اقتصادی حکومت پرداخته‌اند. ضمن اینکه به دست آوردن اطلاعات موثق تاریخی به علت ملاحظات آنکه بر تاریخ‌نگاری این عصر سایه افکنده است، کار ساده‌ای نیست. پژوهش حاضر نیز از این قواعد مستثنی نبوده و مشکلات خاص خود را داشته است اما نگارنده تمام تلاش خود را صرف غلبه بر این موانع و کاستی‌ها کرده و تنها در سایه‌ی دقت و تلاش فراوان و راهنمایی اساتید بزرگوار توانسته است که در حد توان بر مشکلات فائق آید. با این وجود بر نقایص کار معترف بوده و امید است که در ورطه‌ی گمراهی و پیش‌داوری نیفتاده باشد چون انجام چنین پژوهشی بنابر ضرورت حاکم بر آن و ابعاد وسیعی که داشته است، با محدودیت فراوان همراه بوده و احتمال هرگونه نقص و اشتباهی را در خود داشته است.

در پایان وظیفه خویش می‌دانم که از زحمات اساتید گرانقدر دکتر سیدابوالفضل رضوی، استاد راهنما و دکتر حمید کریمی‌پور، استاد مشاور و دیگر اساتیدی که در دوران تحصیل و انجام این پژوهش با همت و راهنمایی مؤثر خود راه‌گشای این حقیر بوده‌اند، سپاس‌گزاری کنم. همچنین از زحمات کارکنان کتابخانه مرکزی، کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی، کتابخانه گروه تاریخ و تمامی اساتید و دوستانی که با راهنمایی و در اختیار قرار دادن منابع، در تدوین این پژوهش مساعدت و همکاری نموده‌اند، صمیمانه کمال تشکر را دارم.

وحید فلاحی، شهریور ۱۳۸۹

۱-۲- بیان مسأله

هجوم وایلغار مغول به ایران پیامدهای اجتماعی و اقتصادی مخربی را در پی داشت که از جمله این پیامدها می‌توان به کاهش جمعیت، ویرانی شهرها، فروپاشی کشاورزی و زوال تجارت اشاره کرد. پس از تثبیت حکومت ایلخانان در ایران، سلاطین مغول با انجام اقدامات و اصلاحاتی با کمک دیوان‌سالاران ایرانی، درصدد جبران و ترمیم این ویرانی‌ها برآمدند. در بین این سلاطین مغول و ایلخانی، غازان‌خان (۷۰۳-۶۹۴ ه.ق) نقش عمده‌ای در این زمینه ایفا کرد و با انجام اصلاحاتی در زمینه‌های مختلف، درصدد بهبود اوضاع اجتماعی و اقتصادی جامعه و حکومت برآمد.

حکومت غازان در نگاه مورخین عهد ایلخانی و دوران پس از آن و همچنین از دیدگاه محققین تاریخ مغول، نقطه عطفی در تاریخ حکومت ایلخانان به شمار می‌رود که بر جوانب مختلف حیات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی این حکومت سایه افکنده است. به طور کلی عصر سلطنت غازان را دوران بهبود اوضاع اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی حکومت ایلخانی دانسته‌اند و اسلام‌پذیری‌اش که موجب فاصله‌گیری مغولان از یاسای چنگیزی و جایگزین شدن شریعت اسلامی شد را امر مهمی قلمداد کرده‌اند. این در حالی است که دقت در منابع تاریخ‌نگاری عصر ایلخانان حکایت از این دارد که عصر نامسلمانی ایلخانان نیز آن‌چنان که بسیاری از محققین عقیده دارند، دوران ضعف و انفعال نبوده است.

بررسی اوضاع اجتماعی و اقتصادی دوران سلطنت غازان در جهت پاسخگویی به شبهات موجود و گشودن افقی واقع‌گرایانه در خصوص وضعیت اجتماعی و اقتصادی عصر ایلخانان و نقشی که غازان در این خصوص ایفا کرد، امری است که در این پژوهش مورد ملاحظه قرار می‌گیرد. طبیعی است که در این خصوص اوضاع سیاسی و فرهنگی عصر سلطنت غازان نیز در جهت روشن شدن ابعاد مختلف موضوع، مورد توجه و بررسی قرار می‌گیرد.

۱-۳- سؤالات و فرضیات تحقیق

سؤال اصلی

سیاست‌های اجتماعی و اقتصادی غازان و اصلاحات وی در این زمینه، چه تأثیری در تغییر وضعیت حکومت ایلخانی در این دوره داشت؟

سؤالات فرعی

۱- اصلاحات اجتماعی غازان و نتایج حاصل از آن، چه تأثیری در تغییر وضعیت طبقات اجتماعی مختلف جامعه در این دوره داشت؟

۲- اصلاحات اقتصادی غازان چه تأثیری در وضعیت اقتصادی حکومت ایلخانی در این دوره داشت؟

فرضیه‌ی اصلی

اوضاع اجتماعی و اقتصادی حکومت ایلخانی در عصر سلطنت غازان، به دنبال سیاست‌های اجتماعی و اقتصادی این ایلخان و اصلاحاتی که وی در این زمینه انجام داد، راه پیشرفت و ترقی را در پی گرفت.

فرضیه‌های فرعی

۱- اصلاحات اجتماعی غازان نقش عمده‌ای در تغییر ساختار اجتماعی حکومت و بهبود وضعیت طبقات مختلف اجتماعی جامعه در این دوره داشت.

۲- اصلاحات اقتصادی غازان، نقش عمده‌ای در تغییر ساختار اقتصادی و بهبود اوضاع اقتصادی حکومت ایلخانی در این دوره داشت.

۱-۴- پیشینه تحقیق

در مورد تحولات مربوط به دوره ایلخانان و سلطنت غازان و اوضاع اجتماعی و اقتصادی عصر حاکمیت وی، پژوهش‌هایی چند صورت گرفته است. از جمله این پژوهش‌ها می‌توان به تاریخ مغول در ایران از برتولد اشپولر، دین و دولت در ایران عصر مغول از شیرین بیانی، تاریخ مغول تألیف عباس اقبال، مسائل عصر ایلخانی از منوچهر مرتضوی و تاریخ ایران دانشگاه کمبریج اشاره کرد که هر یک در جوف مسائل کلی مربوط به دوره حکومت ایلخانان، مسائلی را در خصوص دوران سلطنت غازان و اوضاع اجتماعی و اقتصادی عصر او بیان کرده اند اما از آنجا که پژوهشی مستقل و تخصصی که مشخصاً وضعیت اجتماعی و اقتصادی عصر سلطنت غازان را مورد بررسی قرار دهد، انجام نگرفته است، انجام پژوهشی جدید درباره این موضوع لازم به نظر می‌رسد.

۱-۵- ضرورت‌ها و اهداف تحقیق

بررسی اصلاحات و سیاست‌های اجتماعی و اقتصادی غازان و نقشی که آنها در قدرت‌گیری ایلخانان و بهبود اوضاع اجتماعی و اقتصادی حکومت آنها در این دوره داشتند باعث می‌شود تا ضمن رفع ابهامات و پاسخگویی به شبهات موجود در مورد کارکردهای غازان، بسیاری از مسائل و تحولات مربوط به این دوره روشن شود. به این ترتیب پژوهش حاضر با گشودن افق‌هایی نو، می‌تواند در مطالعات تاریخمربوط به این دوره مؤثر واقع شود.

۱-۶- روش تحقیق

با توجه به ماهیت موضوع مورد پژوهش و ویژگی‌های آن، شیوه‌ای که در این پژوهش مورد استفاده قرار می‌گیرد، شیوه توصیفی و تحلیلی است. در پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش تحقیق تاریخی، ابتدا به شناسایی

منابع و ماخذ موجود در مورد پژوهش پرداخته شده است سپس اطلاعات و داده‌های لازمی که از منابع جمع‌آوری و استخراج شده است، از طریق روش تبیین تاریخی مورد تصفیه و تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرند.

۱-۷- نقد و بررسی منابع

محقق تاریخ خود به صورت مستقیم از وقایع تاریخی برکنار بوده و تنها از طریق منابع با وقایع مربوط به گذشته ارتباط پیدا می‌کند. به همین دلیل شناخت و نقد منابع امری ضروری است که در شکل‌گیری روند تحقیق نقشی اساسی دارد. اینک برخی از مهمترین منابعی را که در پژوهش حاضر از آنها استفاده شده است، مورد مطالعه و بررسی قرار می‌دهیم.

جامع‌التواریخ

جامع‌التواریخ تألیف ارزنده و کم‌نظیر خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی است که از مهمترین و ارزنده‌ترین تواریخ ایران و حتی جهان به شمار می‌آید. جامع‌التواریخ تاریخ عمومی برجسته‌ای است که دربردارنده حوادث تاریخی از آغاز خلقت تا زمان خود مؤلف است. رشیدالدین در سال ۷۰۲هـ.ق به دستور غازان تألیف کتاب جامع‌التواریخ را آغاز کرد و در عصر حکومت اولجایتو جانشین وی به پایان رساند.

جامع‌التواریخ که عظیم‌ترین و مهمترین کتاب تاریخی عصر مغول و ایلخانی است، بیشترین اطلاعات را در زمینه اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی عصر حکومت ایلخانان و به ویژه دوره حاکمیت غازان ارائه کرده است. رشیدالدین که خود سالیان دراز در دستگاه حکومتی ایلخانان مشغول فعالیت بوده، بر بسیاری از وقایع تاریخی این دوره اشراف کامل داشته است. همچنین وی به بایگانی و اسناد رسمی و همچنین کتب تاریخی موجود در دربار مغولان دسترسی داشته و با مطالعه آنها و همچنین با گرفتن اطلاعات شفاهی از اشخاصی آگاه

همچون غازان خان و امیر پولاد چینگ سانگ (سفیر خان اعظم در دربار ایلخان) کتاب خود را عرضه کرده است که این خود از امتیازات بزرگ کتاب خواجه رشیدالدین است که باعث افزایش اعتبار این اثر شده است. در جامع التواریخ اطلاعات گران‌بهایی درباره امور مختلفی همچون: تاریخ اقوام ترک و مغول، حکومت چنگیز و اعقاب وی، وقایع سیاسی دستگاه حکومتی ایلخانان، اوضاع مذهبی، وضعیت مردم و مشکلات زندگی آنان، طرز معیشت، احوال طبقات مختلف جامعه، مسائل اقتصادی، امور تجاری، اوضاع کشاورزی، سازمان اداری و بسیاری از مطالب دیگر به وضوح بیان شده است. همچنین این کتاب در زمینه اوضاع اقتصادی و اجتماعی عصر ایلخانی بیشترین اطلاعات را ارائه کرده است و از این حیث منبعی گران‌بها و کم‌نظیر به شمار می‌آید.

مهمترین و ارزنده‌ترین قسمت جامع التواریخ، کتابی است که درباره‌ی تاریخ مغول از ابتدا تا پایان حکومت غازان نوشته شده است. در این کتاب که به «تاریخ غازانی» شهرت دارد، مؤلف به شرح وقایع سیاسی، اقتصادی، اجتماعی دوران حاکمیت غازان پرداخته است. ضمن اینکه در این کتاب اقدامات اصلاحی غازان و فرامین وی در این زمینه بصورت مفصل در قالب حکایات بیست‌گانه مورد شرح و بررسی قرار گرفته است. در این قسمت ابتدا اوضاع نابسامان امور مختلف حکومت در عهد شش ایلخان قبلی بیان شده است، سپس بصورت مفصل به اصلاحات غازان در جنبه‌های مختلف برای رفع این نابسامانی‌ها پرداخته شده است.

هرچند کتاب جامع التواریخ یکی از مستندترین و منصف‌ترین تواریخی است که تاکنون نوشته شده است، اما از آنجا که خواجه رشیدالدین خودمقام وزارت ایلخانان را بر عهده داشته است، مصلحت را رعایت کرده است و ناگزیر از گزارش برخی وقایع خودداری کرده و یا آنها را تعدیل کرده است. به علاوه رشیدالدین برای این که اصلاحات مختوم خویش را بزرگتر و مهم‌تر جلوه دهد، هم در بیان وضعیت نابسامان قبل از حکومت

غازان وهم در بیان اصلاحات وی در این زمینه تا حدودی مبالغه کرده است و به همین دلیل وقایع مربوط به این دوره را باید با رعایت جانب احتیاط مورد مطالعه و بررسی قرار داد.

مکاتبات رشیدی

مکاتبات رشیدی شامل مجموعه نامه‌ها و نوشته‌های رشیدالدین فضل‌الله همدانی است که توسط محمد ابرقوهی منشی وی جمع‌آوری شده است. این مکتوبات از رهگذر وضعیت اجتماعی و فرهنگی و همچنین اوضاع اقتصادی آن روزگار ارزش بسیار دارد و نکته‌های فراوانی را روشن می‌کند. مکاتبات رشیدی که به منزله مجموعه ای از اسناد تاریخی است، شامل ۵۳ مکتوب است که رشیدالدین به فرزندان و کارگزاران و حکام از جمله حکام عراق، کرمان، بصره، عانه، کاشان، انطاکیه، سمنان، دامغان، بغداد، اصفهان، روم، تستر و اهواز، شیراز، شیروان، شماخی و اردبیل در امور مختلف نوشته شده است.

از مجموع این مکاتبات چهار نامه آن توسط دیگران خطاب به رشیدالدین نوشته شده و مابقی، نوشته‌های رشیدالدین به فرزندان و دیوانیان و کارگزاران است. مکاتبات رشیدی همچون سندی معتبر است که از خلال آن می‌توان به اطلاعات سودمندی درباره اوضاع اقتصادی مملکت و همچنین وضعیت طبقات مختلف اجتماعی جامعه پی برد.

تاریخ وصاف

کتاب تجزیة الامصار و تزجیة الاعصار تألیف شرف‌الدین فضل‌الله بن عبدالله شیرازی معروف به وصاف‌الحضرة است که به اختصار به نام مؤلفش به تاریخ وصاف شهرت یافته است. این کتاب که در پنج فصل تنظیم شده است چنان که خود مؤلف نیز بیان می‌کند دنباله کتاب تاریخ جهانگشای جوینی است که وقایع

تاریخی حکومت مغول و ایلخانان از سال ۶۵۶ تا ۷۲۸ هـ ق یعنی از فتح بغداد توسط هلاکو تا اواسط سلطنت ابوسعید را دربر می‌گیرد. نویسنده کتاب به خاطر تجربیات دیوانی و پیوستگی اش به دربار غازان و اولجایتو، بر وقایع روزگار خویش احاطه کامل داشته و از این رو در کتاب وی مطالب جالب و دقیقی وجود دارد که در سایر منابع یافت نمی‌شود و این خود بر ارزش کار مؤلف افزوده است. امتیاز دیگر کتاب تاریخ و صاف در این است که این کتاب از لحاظ مقابله و مقایسه با کتاب جامع التواریخ، دارای اهمیت فراوان است چون اولاً در این کتاب گزارش‌هایی فراوانی وجود دارد که جامع التواریخ فاقد آنهاست و از این لحاظ این اثر می‌تواند مطالب کتاب جامع التواریخ را تکمیل و حتی گاه تصحیح کند، ثانیاً در بعضی موارد و صاف نگاهی تیزبینانه‌تر از خواجه رشیدالدین به مسائل داشته و گزارش‌های دقیق‌تری در مورد وقایع ارائه کرده است، ضمن اینکه مؤلف‌های این دو اثر مهم در نگارش کتاب خود از منابع و اسناد جداگانه‌ای استفاده کرده‌اند و مطالب آنها از یکدیگر اقتباس نشده است. این کتاب دارای اطلاعات فراوانی درباره‌ی وقایع حکومت غازان همچون چگونگی به سلطنت رسیدن غازان، اسلام‌پذیری وی، وزارت خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی، اصلاحات و فرامین غازان در امور مختلف اجتماعی و اقتصادی، نبردهای غازان با ممالیک در جبهه شام و مصر می‌باشد. ضمن اینکه در این کتاب به طور مفصل به اوضاع حکومتی ایالت فارس در عهد غازان و بررسی روند اصلاحات و فرامین غازان در این ناحیه پرداخته شده است.

تاریخ بناکتی

کتاب روضة‌اولی الالباب فی معرفة التواریخ و الانساب تألیف فخرالدین ابوسلیمان داوود بناکتی است که به اختصار به نام مؤلف به تاریخ بناکتی معروف شده است. تاریخ بناکتی یک تاریخ عمومی است که در آن مؤلف به ذکر وقایع عالم از هبوط آدم تا روزگار خود یعنی دوره سلطنت ابوسعید پرداخته است. اثر بناکتی به

مانند تاریخ گزیده تلخیص و تقلیدی از کتاب جامع التواریخ رشیدی است. این کتاب در نه قسم گردآوری شده و قسم نهم آن مربوط به تاریخ مغول و ایلخانان است که در آن مؤلف به صورت خلاصه به وقایعی چون قدرت گیری غازان، اسلام پذیری وی، وقایع سیاسی عصر حکومت غازان و همچنین نبردهای ایلخان با ممالیک در ناحیه شام و مصر پرداخته است.

تاریخ گزیده

تاریخ گزیده تألیف حمدالله مستوفی قزوینی است که خلاصه‌ای از تاریخ عمومی عالم از ابتدای خلقت تا سال ۷۳۰ هـ.ق یعنی سال تألیف کتاب است. خاندان مستوفی از قرن پنجم بصورت موروثی ریاست خزانه‌داری قزوین را عهده دار بودند. در عصر حکومت ایلخانان نیز پدر حمد الله و خود او به عنوان مستوفی در دستگاه حکومتی مشغول به خدمت بودند و پس از مدتی حمدالله توانست با حمایت خواجه رشیدالدین در دیوان مالیات حکومت ایلخانی مشغول به فعالیت شود.

کتاب تاریخ گزیده مشتمل بر یک مقدمه و شش باب است و به علت اینکه دارای نثر ساده و روان و جملات دلنشین و پرمعناست، مورد توجه و مطالعه‌ی مستشرقین قرار گرفته است. این کتاب هرچند خلاصه و تقلیدی از کتاب جامع التواریخ رشیدالدین فضل الله است اما به این معنا نیست که تقلیدی ناچیز و بی‌ارزش است بلکه دارای مطالبی است که در کتاب جامع التواریخ یافت نمی‌شود. مثلاً در این کتاب وضعیت امور دیوانی از جنبه‌های مختلف و اقدامات صدرالدین زنجانی در جهت برداشتن بعضی مالیاتها در عصر غازان مورد بررسی قرار گرفته است که در جامع التواریخ به آنها پرداخته نشده است.

این کتاب راجع به چگونگی به قدرت رسیدن غازان، اسلام پذیری وی، قیام‌ها و وقایع داخلی عصر سلطنت غازان و همچنین لشکرکشی‌های غازان به شام و مصر اشارات مختصر و مفیدی را در بردارد.